

Марія Дружинець,
*Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова,
Придністровський державний університет ім. Т.Г. Шевченка*

ФІКСАЦІЯ ВИМОВНИХ НОРМ ГОЛОСНИХ НА СТОРІНКАХ ПЕРШОДРУКІВ П. ГУЛАКА-АРТЕМОВСЬКОГО ТА Є. ГРЕБІНКИ

Праця присвячена проблемі становлення норм вимови голосних української літературної мови у ХІХ ст. Правописна система першодруків П. Гулака-Артемівського та Є. Гребінки була побудована значною мірою на фонетичних засадах. Тому завдяки особливостям правопису, а частіше всупереч йому, відбилися вимовні риси голосних, більшість з яких стала орфоепічною нормою сучасної української літературної мови.

Ключові слова: орфоепія, кодифікація, першодруки, голосні.

Mariya Mykytyn-Druzhynets. Fixing of pronouncing norms of vowelson the pages of incunabula by Gulak-Artemovskij and Ye. Hrebinka.

The article is dedicated to the problem of formation the rules of pronunciation of vowels in Ukrainian literary language in the nineteenth century. Orthographic system incunabula by P. Hulak-Artemovskiy and Ye. Hrebinka was built largely on the phonetic basis. Therefore, due to the peculiarities of spelling, and often in spite of him, it was reflected pronounced vowel features, most of which was orthoepic norm of modern Ukrainian language.

Key words: orthoepy, codification, incunabula, vowels.

Формування орфоепічних норм української літературної мови відбувалося протягом тривалого часу і дуже повільно. На сьогодні вимовні норми сформовані, але процес становлення орфоепічних норм української літературної мови залишається недостатньо вивченим.

У висвітленні питань, що стосуються історії формування вимовних норм української мови, велике значення мають пам'ятки, бо саме в них фіксуються ті зміни, які відбувалися у мовленні людей і які становлять тепер орфоепічну норму. Слід зазначити, що коли писарі давньоруського періоду або упорядники збірок, журналів XIX ст. припускалися «помилки» всупереч традицій, то це означало, що дана мовна риса міцно закріпилася у тій чи іншій місцевості.

Відбиття особливостей народного мовлення у писемних пам'ятках XIX ст. важливе і надійне джерело для висвітлення початкового періоду в процесі становлення української орфоєпії. До таких пам'яток належать і першодруки, які обрані нами як матеріал дослідження – «Кобзарь П.П. Гулака-Артемівського» (1877) та «Кобзарь. Пыратынська ластивка Е. Гребиньки» (1878).

У досліджуваних джерелах, в основі яких лежить фонетичний принцип правопису, чітко окреслюються загальнонародні українські риси, які стали орфоепічною нормою. Тому на основі орфографічних даних пам'яток спробуємо простежити становлення орфоепічних норм української літературної мови у другій половині XIX ст.

Серед досліджень орфоепічної системи української мови відомі праці А.А. Булаховського, Т.І. Житецького, М.А. Жовтобрюха, А.Ю. Кримського, А.А. Москаленка, М.Ф. Наконечного, Л.І. Прокопової, В.Г. Сімовича, О.Н. Синявського, П.Д. Тимошенка, Н.І. Тоцької та ін. Історичній орфоєпії присвячені дослідження М.М. Фащенко, М.Л. Микитин, О.П. Шонц. Питання літературної вимови завжди цікавило й українських дослідників у діаспорі, про що свідчать публікації І. Огієнка, Я. Рудницького, О. Горбача.

Однак вивчення вимовних особливостей української мови за писемними пам'ятками не завершено. Тому метою дослідження є простежити відбиття орфоепічних норм на сторінках першодруків творів П.П. Гулака-Артемівського та Є. Гребінки, з'ясувати відповідність вимовних особливостей, зафіксованих у першодруках П. Гулака-Артемівського та Є. Гребінки, сучасним орфоепічним нормам.

Актуальність даного дослідження пояснюється недостатністю вивчення проблеми становлення вимовних норм сучасної української літературної мови, наявністю важливих матеріалів – першодруків творів П. Гулака-Артемівського та Є. Гребінки, у яких знайшли своє відображення риси живого народного мовлення, а також важливістю висвітлення місця досліджуваних пам'яток у формуванні орфоєпії сучасної української літературної мови.

П. Гулак-Артемівський та Є. Гребінка харківські письменники XIX ст. «Кобзарь П. Гулака-Артемівського» – це перший збірник його байок,

який вийшов у 1877 р. у Києві. «Кобзарь. Пырятынська ластівка Е. Гребінки» – це збірник творів, який вийшов вже після смерті Є. Гребінки у 1878 році у Києві, до нього увійшли усі 27 байок, 7 віршів та поема «Полтава».

Їхні твори мають велике значення не лише для української літератури, але вони також є науково важливими джерелами при дослідженні формування орфоепічних норм сучасної української мови. Оскільки П. Гулак-Артемівський та Є. Гребінка користувалися слобожанським правописом, засадою якого було – писати так, як чуєш, що дозволяє простежити на сторінках їхніх творів відбиття вимовних рис живого народного мовлення у XIX ст.

Слобожанський правопис охоплював такі правила: звук [и] передавався літерами и та ы; звук [і] передавався буквою и, а перед голосними – літерою і; йотований [і] передавався літерами и та і; йотований [е] передавався літерою е, для позначення [е] і м'якості попереднього приголосного вживалася літера Ѣ; на місці сполучення йо, ьо вживалися букви е або йо; проривний [г] послідовно позначався літерою г; етимологічне звукосполучення [т'с'] передавалося літерою ц, а також тц; на кінці слова послідовно вживалося ь; замість апострофа після губних та р перед йотованими вживалося ь [1:177].

У досліджуваних джерелах засвідчена вимова [і], що передається літерою и, на місці давнього [Ѣ] та [е]: у «Кобзарі» П.П. Гулака-Артемівського послідовно – *рижкы* (10), *смило* (11), *бисовський* (12), *гориха* (13), *свит* (21), *дило* (15), *грехъ* (16), *вись* (19), *михъ* (21), *смихъ* (22), *мисяць* (23), *пирья* (24), *бись* (25), *цильй* (26), *пичъ* (28), *дитвора* (28); у «Кобзарі» Є.П. Гребінки у переважній кількості випадків – *вечирь* (3), *свити* (9), *дивчатъ* (9), *лисы* (9), *мисце* (10), *цвитутъ* (11), *писня* (11), *хлибъ* (20), *сырыи* (28), *снигъ* (29), *грехы* (30), *витер* (39), *ричка* (47), *былыи* (57), але один раз зустрічається *коренця* (34). Ця вимовна риса відбита у «Грамматике малороссийского наречия» О. Павловського – *різныці* (56), *вінці* (29), *квітка* (38), у «Словнику української мови» П. Білецького-Носенка – *видьма* (76), *виникъ* (77), *вира* (78), *горихъ* (103) [10:39].

Простежується вимова [і], що позначається літерами и, і, на місці [о]: у «Кобзарі» П.П. Гулака-Артемівського послідовно – *ничъ* (7), *бривкамы* (7), *рідъ* (8), *причь* (9) (рос. *прочь*), *хвистъ* (10), *пивъ* (11), *стилькы* (11), *сливце* (16), *бильшь* (18), *гирку* (18), *жывить* (21), *двірня* (22), *покись* (29), *теій* (31), *кить* (32); у «Кобзарі» Є. Гребінки у переважній кількості випадків – *тіеи* (11), *двирь* (11), *тільки* (11), *стиль* (16), *дзвин* (28), *силлю* (37), але знаходимо *дзвоницю* (25). Ця особливість передається у граматиці О. Павловського – *вісько* (29), *дзвінь* (33) (але один раз зустрі-

чається *дроть* (34)) та в словнику П.П. Білецького-Носенка – *бибъ* (54), *китъ* (184) [10:39].

Початковий наголошений [i] передається буквою *и*: у «Кобзарі» П.П. Гулака-Артемовського – *инша* (15), *ижъ* (30); у «Кобзарі» Є.П. Гребінки – *искры* (11), *иволга* (11), *иншый* (18). Літера *и* на позначення початкового наголошеного [i] подається в драгоманівці: *инакше* (3:12, 33), *инчих* (3:20) [12:100]. Фіксація літери *и*, що свідчить про відбиття сучасної орфоепічної норми у загальних назвах, зустрічається і в «Словарі української мови» (1907–1909) Б. Грінченка: *идол*, *ижиця*, *икати*, *индик*, *иржа* [2:182]. Варто зазначити, що написання початкового *и* перед *н* було орфографічною нормою на початку ХХ ст. і правило формулювалось у «Найголовніших правилах українського правопису» (1918) [7:364].

Голосний [e] під наголосом передається літерою *е* послідовно: у «Кобзарі» П.П. Гулака-Артемовського – *реве* (8), *маленьки* (8), *молоденький* (8), *гарненько* (9), *серденько* (9), *темну* (9), *стелю* (10), *джерела* (11), *жменю* (13), *ременю* (13), *пекло* (15), *перший* (16), *скажений* (18), *паперу* (31), *меду* (32), *далеко* (34); у «Кобзарі» Є.П. Гребінки – *терень* (3), *весело* (11), *четверо* (15), *легше* (15), *честію* (27), *спершу* (37), *степом* (37), *стежкою* (40), *дерево* (41). Зрідка фіксується вимова ненаголошеного [e] наближеного до [и]: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського – *шевцези* (11), *дверима* (13), *шепечуть* (15), *начеркавъ* (16), *перековерсають* (17), *предывенна* (17), *зберы* (18), *оперезавъ* (20), *велькимъ* (22), *збрехала* (22), *лежыть* (28), *перелигъ* (28), *хрещеный* (29), *нехай* (30), *кошенята* (31), *оселедцем* (32), *мени* (33) але один раз зустрічається – *почыпылы* (27). У «Кобзарі» Є. Гребінки – *зазеленіє* (3), *черешни* (9), *летяць* (10), *тепленькій* (11), *прехороше* (11), *чебрецемъ* (12), *недалечко* (12), *шелестыть* (13), *село* (14), *веснянки* (14), *печене* (14), *плечима* (15), *землякы* (19), *вернутыся* (24), *перебылы* (32), *предобре* (33), *червоный* (35), *джеркотыть* (47), *тремтыть* (50), *премылый* (57), *нежывая* (58), *хрещеныхъ* (60), *пресывый* (93); [e] передається літерою *и*(*ы*) перед наголошеним [i] лише в одному слові – *мыни* (42). У словнику П.П. Білецького-Носенка іноді фіксується вимова ненаголошеного [e] як [и]: *видмідъ* (76), *бисида* (56) [10:39]. У творах Т.Г. Шевченка вимова ненаголошеного [e] як [и], що позначається літерою *и*, представлена послідовніше. У Т. Шевченка ненаголошений [e] позначається літерою *и* перед наголошеним [и], [у], [о], [е], [а] у префіксах: *ныначе* (44, I), *ныполубило* (12; II); у коренях іменників: *ришоткою* (50, I), *систру* (36, I); у коренях дієслів: *христылася* (75, I), *зариготались* (90, I); у коренях прикметників: *невильку* (126, II; 162, II); у коренях займенників: *мыни* (68, II), *мине* (144, I); у суфіксі *-ен-* іменни-

ків: *бисыня* (60, I), *мышынять* (69, I); у суфіксі дієприкметників: *замучине* (104, I), *поточине* (104, I), *крадыне* (192, II); у суфіксі *-ечк-* іменників: *рижички* (216, I), *сорочички* (9, II); у закінченні дієслів II особи однини: *любитымишъ* (133, II), *незнатимишъ* (6, I) [8:95]. Зрідка простежується фіксація вимови [e] як [и], що передається на письмі літерою *и*, в «Енеїді» І. Котляревського перед наголошеним складом з [i]: *минѢ* (I:236), у граматиці О. Павловського перед наголошеним складом з [i], [o]: *мині* (87), *чырвоный* (65), в альманасі «Русалка Дністрова» перед наголошеним складом з [i]: *минѢ* (5) [7: 365]. Як зазначає Тоцька Н.І., перед складом з дальшим наголошеним голосним середнього чи низького підняття [e] змінюється менше, а перед складом з наголошеним голосним високого підняття – більше наближається до [и]. При вимові ненаголошеного алофона [и] артикуляція дещо знижена й наближена до ненаголошеного [e] [11:28].

Ненаголошений [и] у досліджуваних джерелах позначається літерою *ы* послідовно: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – *прывовля* (7), *плыве* (7), *выходять* (8), *бачышъ* (8), *прыйшла* (8), *приснулы* (9), *щытыни* (10), *чытай* (10), *зморщывсь* (14), *грынджолы* (15), *попывае* (15), *пытай* (18), *грошыкы* (18), *выкувала* (19), *зробыть* (19), *шынку* (19), *выпылы* (19), *нелыгаешъ* (19), *грывняку* (19), *спыни* (20), *прыглядавь* (28), *прыскочыть* (29), *дурнымъ* (30), *лыхимъ* (30), *часныкомъ* (31), *языкомъ* (31), *прышелеповантый* (33), *повылазылы* (33), *прыймалы* (33), *грызтысь* (34); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *добрый* (3), *сыротыну* (4), *мылостывый* (9), *вышенькы* (11), *блыскають* (12), *присмагло* (14), *сыдышъ* (16), *чытаешъ* (17), *носыть* (18), *кныжечкы* (18), *на-супылысь* (19), *тыхенько* (21), *бачышъ* (22), *чымало* (33), *рыбалонька* (34), *позырае* (37), *попысалы* (41), *прыпала* (53). Зрідка ненаголошений [и] позначається літерою *е*, перед складом з ненаголошеними [e], [a] у словнику П. Білецького-Носенка: *вешнякъ* (74); у граматиці О. Павловського зустрічається *віделки* (9), *сокіра* (59) [10: 40]. У творах Т.Г. Шевченка ця норма знайшла ширше відбиття, зокрема у префіксі *при-*: *прелуда* (5, I), *пребиглы* (127, II); у коренях іменників: *Енесей* (104, I; 50, II), *Володимеръ* (102, II); у коренях дієслів: *блеснути* (77, I), *умерала* (92, I); у коренях прикметників: *вешневий* (39, II), *вешневими* (137, II); у суфіксах *-учи*, *-ючи*, *-ячи*, *-вши* дієприслівників: *йдуче* (121, II), *лягаюче* (121, II), *узявше* (127, II); у закінченні дієслів III ос. одн. майбутнього часу: *лазитеме* (69, II), *небачитеме* (109, II); у кінці прислівників: *николе* (107, II), *всюде* (110, II) [8:96]. Вимова ненаголошеного [и] у граматиці Я. Головацького передається літерою *и(ы)*: *отвыкнувь* (189), *отнынѢ* (212), *мыти* (138) [9:157]. Ненаголошений [и] іноді передається літерою *е* у граматиці О. Павловського: *шепшина* (74), в альманасі «Русалка Дністрова»: *лебонь* (27). Трапляються випадки, у яких на позначення

ненаголошеного [и] вживається буква і: *тривога* (50, № 10, 1861), очевидно, це вплив діалектної вимови [7:366].

Для сучасної української літературної мови характерною є нейтралізація фонетичної опозиції вокалізму /e/: /и/ в ненаголошених позиціях, коли /e/ на синтагматичній осі втрачає свою ознаку «середнє піднесення (переднього ряду)» диференційних рис, а її звукове поле зливається із звуковим полем /и/. Така нейтралізація характерна для південних говорів української мови. У науковій літературі поширена думка, що звуки [e] та [и] в ненаголошених позиціях сучасної літературної мови взаємно наближаються, в їх артикуляції виникає так зване індиферентне, або байдуже, положення язика в передній частині ротової порожнини. Це взаємне наближення звуків [e] та [и] в ненаголошених складах перехресується з гармонійною асиміляцією голосних залежно від наступного ненаголошеного. Перед голосними [і], [и], [у] звук [e] в ненаголошеній позиції набуває такого звуження, що різною мірою наближається до [и], а перед [і] в окремих словах при швидкій вимові – до [і] [3:22].

Не засвідчується у досліджуваному матеріалі вимова ненаголошеного [о] наближеного до [у]: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – *горилки* (20); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *голубко* (23), *зозуля* (30), *голуб'ятко* (64). Вимова ненаголошеного [о] передана буквою у лише Т.Г. Шевченком у «Більшій книжці»: *зузуля* (111, II) [8:97].

Підтверджується у досліджуваних джерелах фонетична риса української мови – вживання **о**, **е** після шиплячих [ж], [ч], [ш]. Звук [о] засвідчується після шиплячих перед твердими приголосними, перед складом з [и], [а], [о]: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – *чортами* (11), *чоловика* (15), *вчора* (25), *чорныла* (32); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *чорнымы* (10), *чорніе* (13), *вечорами* (19), *бджолы* (21). Звук [е] після шиплячого перед складом з [и] простежується один раз у «Кобзарі» Є. Гребінки – *пшеницю* (32).

Фіксується вживання суфікса **-ова-**, яке не збігається з нормою: у «Кобзарі» П.П. Гулака-Артемівського – *пидвечирковать* (21), *скоштовавъ* (21), *пустовавъ* (21), *мирковать* (28), *погодоваты* (32); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *не розпечатовавшы* (10), *дивоваты* (22), *зпустковала* (59). У творах Т.Г. Шевченка засвідчено паралельне вживання на письмі варіантів суфікса **-ува-** та **-ова-**: *руйновали* (17, К), *пановали* (99, К), *рятоваты* (110, К), *шановати* (25, Б), *будовали* (15, І) але *ночувала* (76, К), *дивувала* (78, К), *зимувати* (73, І), *шинкувать* (140, II) [8:97]. Передача цієї вимовної особливості зрідка фіксується у словнику П. Білецького-Носенка: *дякувавъ* (34), але *вередовали* (72) [10:40]. Б. Кобилянський вважає, що паралельна фіксація суфікса **-ува-**, **-ова-** свідчить про звукову неусталеність цього морфа [6:16].

У досліджуваних матеріалах засвідчується тенденція до вимови [ри], [ли] у відкритих складах між приголосними: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – *дрыжыть* (16), *грымыть* (17), *блыщыть* (8); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *блискають* (12), *брыньчыть* (103). Засвідчується непослідовність у передачі на письмі сполучень [ри] та [ли] у відкритому складі: у Т.Г. Шевченка: *grimіли* (421, I), *чорнобрива* (12, II), *криницю* (200, II), *перехрестившись* (178, II), але *кровави* (112, I), *блеснути* (77, I), *охрестила* (27, II) [8:98]; у словнику П.П. Білецького-Носенка: *дрижати* (123), *блискавка* (57), *кривавий* (136), але *кревь* (196) [10:40]. Збережена традиція передачі на письмі *ри*, *ли* у М. Осадци: *крыло* (150), *блискає* (184). Тенденція до вимови [ри], [ли] у відкритих складах між приголосними характерна для граматики Я. Головацького: *брити* (139), *розличати* (135) [9:521].

Отже, у досліджуваних джерелах знайшли відбиття такі орфоепічні норми голосних: вимова [і] на місці [Ѣ], [е] та [о] (у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського послідовно, у «Кобзарі» Є. Гребінки у переважній більшості випадків); зрідка вимова ненаголошеного [е] як [и]; послідовна вимова початкового голосного [і] як [и]; послідовне вживання – *о*, *е* після шиплячих, *ри*, *ли* у відкритих складах між приголосними. Таким чином, досліджувані джерела відіграли важливу роль у виробленні єдиних орфоепічних норм, оскільки відбивають особливості народної вимови, які покладені в основу сучасної української орфоепії.

Література

1. Бондар О.І., Карпенко Ю.О., Микитин-Дружинець М.Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: навч. посіб. – К.: ВЦ «Академія», 2006. – 367 с.
2. Волох О.Т. СУЛМ: Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Словотвір. – К.: Вища шк., 1986. – 369 с.
3. Жилко Ф.Т. Нейтралізація фонологічної опозиції в українській літературній мові // Мовознавство. – № 4. – 1968. – С. 17–24.
4. Кобзарь П.П. Артемівського-Гулака. – Київ: Типогр. М.П. Фрица, 1877. – 35 с.
5. Кобзарь. Пырятынська ластівка Е.П. Гребинки. – Київ: Типогр. Корчак-Новицького, 1878. – 110 с.
6. Кобилянський Б. Фонетико-орфоепічні норми української літературної мови. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – 91 с.
7. Микитин-Дружинець М.Л. Орфоепічний стандарт української мови: історія та реалії // Записки з українського мовознавства: зб. наук. праць / відп. ред. Ю.О. Карпенко. – Одеса: Астропринт, 2009. – Вип. 18. – С. 363–369.

8. Микитин-Дружинець М.Л. Шевченко Т.Г. та становлення української орфоєпії // Записки з загальної лінгвістики. – Одеса, 2001. – Вип. 2. – С. 94–107.
9. Микитин М.Л. Відбиття орфоєпічних норм у західноукраїнських граматиках ХІХ століття (на матеріалі граматик Я. Головацького та М. Осадци) // Вісник Львівського університету. – Серія філологічна. – № 34. – Ч. ІІ. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – С. 519–525.
10. Микитин М.Л. Формування орфоєпічних норм української літературної мови (на матеріалі «Граматики малоросійського нарѣччя О. Павловського і «Словника української мови» П. Білецького-Носенка) // Мовознавство. – 1996. – № 1. – С. 37–43.
11. Тоцька Н.І. Ненаголошені алофони голосних фонем української літературної мови (до питання про редукцію голосних) // Мовознавство. – 1970. – № 4. – С.21–30.
12. Шонц О.П. Драгоманівка в процесі орфоєпічно-орфографічної нормалізації української літературної мови // Записки з українського мовознавства: зб. наук. праць / відп. ред. Ю.О. Карпенко. – Одеса: Астропринт, 2004. – № 14. – С. 98–107.